

Iványi Márton

VILÁGRENDSZER ÉS VILÁGHÁLÓ. Facebook-forradalom, mint orientalista belelátás?

Absztrakt

E tanulmány kísérletet tesz arra, hogy az orientalista diskurzus alapjain létrejövő modernista-technológia paradigmát és toposzát, az úgynevezett „Facebook-forradalmat” a wallersteini világrendszer-elméleti perspektíva összefüggéseiben értelmezze.

Az arab világ 19. századtól kiéleződő, intenzív jelleget öltő gyarmatosításától elválaszthatatlanok a 16. századtól kiépülő világrendszer struktúrái és mechanizmusai, amelyek részint – a világrendszer természetéből fakadóan – máig nem veszítették érvényüket, részint pedig a legkülönbébb formákban nyilvánultak és nyilvánulnak meg a politológia, a szociológia és a közgazdaságtan diszciplínáinak mélységein átívelően. Mindez a kulturális szférában is egy olyan modernista-technológia paradigmában öltött testet, amely meghatározza az arab forradalmak ábrázolásának összefonódását az orientalista hagyományok által terhelt civilizációs diskurzussal, amint erre az antropológus Miriyam Aouragh is rámutatott.

Antonio Gramsci kulturális hegemonia elméletének nyomdokain haladva és a közvetítés kulturális materialista fogalmának williams-i értelmezése nyomán világos, hogy a kapitalizmus társadalmi, politikai és kulturális kiterjedései egyaránt a politikai-gazdasági alapok feltételeihez vannak kötve, és vissza is hatnak azokra. Mindez segít megértenünk olyan strukturális tényezőket, mint például az információs és kommunikációs technológiák (ICT) tulajdonlása, a közösségi médiát illető politikai-gazdasági döntéshozatal). A soft power, a háttérben húzódó ideológiai kampányok és a mindezt kísérő vizuális reprezentáció összefügg a civilizációs diskurzussal, ahogy a politikai gazdasággal, különösen az ICT-szektorral is.

Bevezetés

A Google keresőoldalon több ezer azon képek száma, amelyeken egyiptomiak angol vagy arab nyelvű táblákat mutatva fejezik ki hálájukat a nagy online közösségi hálózatoknak a 2011-es forradalom során és azt követően. E dolgozat kitzűzött célja e jelenség értelmezése. Megpróbálja elhelyezni azt a képet, amelyen az áll, hogy „Mubarak, Egyiptom eltávolít a barátai közül” egy tágabb, hatalmas mozaikban, és annak azonosítását tűzi ki célul, hogy milyen folyamatok és dinamikák húzódnak egy-egy ilyen megnyilvánulás háttérében.

Az első fejezet azon történelmi fejlemények bemutatásával indít, amelyekben erőteljesen és magától értetődően elevenedik meg a wallersteini (centrum-periféria-félperiféria) viszonyrendszer az arab világ, különösen a 18-20. században végbement, európai gyarmatosítás általi formájában. A különféle expanziós törekvések a történelemnek ebben a szakaszában olyan világnézeti alternatívákkal és elméletekkel konvergáltak, mint a

szociáldarwinizmus vagy a liberális imperializmus, melyekkel egymást kölcsönösen erősítették.

A második egység az orientalista diskurzus Edward Said nevéhez kötődő kritikai elemzését és a Gramsci kulturális hegemonia elméletét kapcsolja össze a korábban bemutatott világpolitikai fejleményekkel.

Végül építve a korábbiakban lefektetett alapokra, a harmadik fejezetben a közvetítés birminghami iskola általi kulturális materialista értelmezéséből és egyes mainstream narratívák kritikai elemzéséből (Aouragh) kiindulva, felveti annak lehetőségét, hogy az előzményektől nem elválaszthatatlanul létrejövő modernista-technológia paradigma és toposza, a „Facebook-forradalom” túlmutat önmagán.

A Világrendszer-elmélet és az arab világ gyarmatosítása

A Világrendszer-elmélet

Az amerikai szociológus és történész Immanuel Wallerstein szerint a világ különböző részeinek gazdaságai a 16. századtól kezdődően egy nemzetközi munkamegosztásba kapcsolódnak. Ezt nevezi világrendszernek, azaz egy olyan rendszernek, melyben valamennyi résztvevő működését a (vég nélküli) tőkefelhalmozás logikája határozza meg. (Wallerstein 2010: 57–60) A szerző ún. „unidiszciplináris” eszmefuttatását követve e világrendszer struktúrái és mechanizmusai összetartanak és átívelnek a politológia, a szociológia és a közgazdaságtan diszciplínáinak mélységein.¹

A kapitalista világrendszer szükségszerűen kiterjedt az egész világra – ezzel egy kapitalista gazdasági egység, világgazdasági rendszer (amelyet Wallerstein a francia történész Fernand Braudel *économie-monde*-jával azonos értelemben használ) jött létre a nemzetközi cserekapcsolatok bővülésével. Az egységbe olvadt gazdaság folyamatait pedig a munka és a tőke szembenállása és a fokozódó tőkefelhalmozás mozgatják.

Wallerstein elképzelése szerint a világrendszer egy hosszú folyamat eredményeként jött létre, mely a 16. században kezdődött. Ekkor az egyes elszigetelt, lokális gazdasági egységeket a nagy földrajzi felfedezések nyomán a gyarmatosító országok összekapcsolták egy rendszerré. A folyamat kezdeti szakaszának nyertesei azok az államok lettek (Anglia, Franciaország, Hollandia), melyek meg tudták újítani a politikai és társadalmi berendezkedésüket, lebontva a középkori struktúrákat. A világgazdasági rendszer a 19. századra alakult ki teljesen, ennek az arab világgal kapcsolatos implikációit a tanulmány a továbbiakban részletesen tárgyalja.

A világrendszert Wallerstein perifériára, félperifériára és centrumra (más néven magterületre) osztja. A centrum-periféria nem elsősorban földrajzi egységek, hanem a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyek: centrum, ahol a kapitalista gazdaság leginkább profitábilis termékeit, azaz ún. vezértermékeit gyártják. „A centrum, illetve a periféria kifejezés elsősorban az adott termelési folyamatok profitabilitására utal. Mivel a profitabilitás közvetlenül függ a monopolizáció² fokától, ezért a centrumjellegű termelési folyamatok alatt lényegében a kvázi-monopóliumok által védett folyamatokat értjük. Ezzel szemben a periférikus termelési folyamatokat a valóban kompetitív viszonyok jellemzik. Az

¹ Az Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő világrendszer-elmélet egy olyan analitikus perspektíva, amely „egyszerre felhívás és törekvés a holisztikus történeti társadalomtudományok létrehozására”. (Wallerstein 2010: 13)

² A monopolizáció világgazdasági szerepével, működésével kapcsolatban lásd Wallerstein (2010) *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harnattan. 62–64, 66–67.

árucsere folyamatában ugyanis a kompetitív áruk termelőinek alkupoziíói gyengék, míg a kvázi-monopolizált áruk termelőinek erősek (mint ahogy a 19. századi Egyiptom esetében látni fogjuk). Ennek eredményeként van egy folyamatos értéktöbblet-áramlás a periféria termelőitől a centrum termelői felé”. (Wallerstein 2010: 66) Nézete szerint a rendszer létrejötté során a gyarmatosító országokon, azaz a centrumon kívüli területek először perifériaként léptek be a rendszerbe, a centrum gazdasági és politikai igényeinek alávetve.

Wallerstein úgy tartja, hogy a megjelent kvázi-monopóliumok „erős államok védelmétől függenek, ezért nagyrészt ilyen államokhoz kötődnek – mind jogi, mind fizikai, mind pedig tulajdonosi szempontból. Ezért a centrum-periféria viszonyoknak van egy bizonyos földrajzi kifejeződése is. A centrumra jellemző tevékenységek néhány államban sűrűsödnek össze, az ott folyó produktív tevékenységek többségét alkotják”. (Wallerstein 2010: 67) Ami pedig a gyengébb államokat illeti, ők úgy vásárolják meg az erősebbek védelmét, hogy biztosítják a tőke szabad befektetését és repatriálását az erős államok tőkéséi számára.

A leggyengébb államok természetesen azok, amelyeket gyarmatoknak szoktunk nevezni. A gyarmat olyan adminisztratív egység, amely hivatalosan nem szuverén, és egy másik (általában távolabbi) állam fönnhatósága alá tartozik. *A modern gyarmatok kialakulása a világrendszer gazdasági expanziójához köthető.* Az expanzió e folyamata során a centrum erős államai arra törekedtek, hogy újabb és újabb zónákat vonjanak be a modern világrendszer anyagcseréjébe. (Wallerstein 2010: 116)

A továbbiakban az európai imperializmusnak azzal az időszakával foglalkozunk, amely a 18–19. század fordulóján vette kezdetét, és csúcspontját 1870 és az első világháború kitörése (1914) között érte el.³

³ Azokban az európai hatásokban, amelyek a szóban forgó gyarmatbirodalmak kialakítására irányuló törekvésekkel jellemezhető időszakot megelőzték, és nagyjából 1500 és 1750 között a világ többi táját érték, az olyan orientalisták, mint Bernard G. Weiss és Arnold H. Green az európai imperializmus „első hullámát” látják, amelynek főbb jellemvonásai a felfedezőutak, a rabszolga-kereskedelem és a merkantilista gazdaságpolitika voltak. Az imperializmus, mint a kapitalista fejlődés egy szakaszának kibontakozását mások (pl. Ankerl 2000) a 19–20. század fordulójára teszik. Az arab történelmi szemléletben (olyan szerzők, mint például az egyiptomi Anwar al-Ġundī, a szintén egyiptomi író és nyelvész Maḥmūd Šākir, a szíriai muszlim jogtudós ‘Abdu’r-Raḥmān Ḥabnaka al-Maydānī, a libanoni nyelvész Mustafā aš-Šihābī, illetve a bejrúti születésű, szíriai származású polihisztor – szülészprofesszor és politológus – Mustafā Ḥālidī és társszerzője, a libanoni filozófus ‘Umar Farūḥ) ilyen éles különbségtétel a korszakokat illetően nincs, ott főként az európai reneszánszot (15–16. század) határozzák meg az azóta is folyamatosnak gondolt gyarmatosítási törekvések kezdeteként (maga Wallerstein is erre az időszakra vonatkoztatva beszél „a modern világrendszer kiépüléséről), és szerintük annak nem szakad vége 1914-ben sem, sőt az a népszövetségi mandátumok révén csak kiteljesedik. Jelen írás a tartalmi koherenciát szem előtt tartva törekedett arra, hogy Wallerstein mellett az ő munkáikra is támaszkodjon, és tudatosan tartózkodik a jelenség időbeli felosztásától, még ha a leglátványosabb fejleményeket felvonultató 19–20. századi időszakra koncentrálna is. Fontos lehet jelezni, hogy a gyarmatosítás orientalisták által meghatározott „második hulláma” – ilyesformán a jelen cikk szempontjából releváns időszak – éppenséggel lényegében egybevág az Akbar S. Ahmed pakisztáni antropológus által az iszlám világ és a Nyugat viszonyában megkülönböztetett három nagy „összecsapás” közül a másodikkal. Akbar S. Ahmed szerint az első az iszlám keletkezését közvetlenül követően kezdődött és Bécs oszmánok általi ostromáig tartott, a második a 19. században indult és a 20. század közepére befejeződött kolonizáció időszakára esik. Amíg a korábbi hullám nem egyformán érintette az iszlám világ egészét, hiszen például a távol-keleti iszlám jószereivel alig érintkezett a nyugati civilizációval, ez a szakasz az iszlám világ egészére nézve súlyos, negatív következményekkel, a társadalmi, kulturális és intellektuális élet károsodásával járt (amint erre jelen tanulmány részletesen ki is tér a továbbiakban.) A legerőteljesebb támadás azonban a jelenlegi, harmadik „összecsapás” során éri az

A gyarmatosítás története

A szíriai iszlám jogtudós ‘Abdu’r-Rahmān Ḥabnaka al-Maydānī (2000: 166) szerint az európai tengeri felfedezőutak a gyarmatosítás különféle politikai, gazdasági és vallási céljainak teljesítésére bontottak vitorlát. A portugálok már a 16. század első felében több helyen megvetették a lábukat Nyugat- és Kelet-Afrika-szerte, majd az Arab-öböl mindkét partján és az Indiai szubkontinensen.

A Brit Kelet-indiai Társaság 1600-as megalapításában al-Maydānī (2000: 171) már konkrét expanziós törekvéseket lát, szerinte Nagy-Britannia általa létrehozta az első „gyarmatosítási intézményt,” amelyet 1664-ben a Francia Kelet-indiai Társaság megalakulása követett. A két nagyhatalom versengése Nagy-Britannia győzelmével végződött 1775-ben.

Hogy vezető pozícióját megszilárdítsa a levantei kereskedelemben, 1798-ban Napóleon expedíciós hadjáratot indított Egyiptomba, amivel lényegében „feltörte az iszlám világ Nyugat előli elzártságát” (Rostoványi, 2004: 55); ezt követően a francia haderő a mai Szíria területére is eljutott, ahonnan azonban nagy veszteségek árán visszavonulásra kényszerült. (al-Maydānī 2000: 171)

Algéria 1830-as francia megszállásának hivatalos oka az volt, hogy véget vessenek a kalózkodásnak és a rabszolgaságnak a Földközi-tenger térségében. A fontosabb okokat – melyek főként aktuálpolitikai és gazdasági természetűek voltak – azonban a franciák nem fedték fel, így azt sem, hogy a marseilles-i gabona importőrök és bankárok is bátorították a francia ellenőrzés kiterjesztését Észak-Afrika szóban forgó részére, minthogy az fontos gabonatermelő vidék volt. Így igyekeztek biztosítani a francia ellenőrzést egy fontos élelmiszer- és kereskedelmi forrás felett. (Green és Weiss 2008: 290)

1857-ben, mire a francia uralom megszilárdult Algériában, Nagy-Britannia elfoglalta az észak-indiai mogul „muszlim emirátust.”

1870-ben Franciaország hivatalosan annektálta Algériát, majd a 19. század végére teljesen kifejlett gyarmati kormányzatot alakított ki. Annak érdekében, hogy úgy tűnjön, a francia kormányzat a helyiek részvételével és támogatásával jött létre, a franciák a kelet-algériai al-Qabā’il hegyvidéken élő, berber nyelvű előkelők egy részét, legfőképp az „előkelők gyermekeit” (fils des grandes tentes) és a régi-régi „oszd meg és uralkodj” elv szellemiségében a francia megszállás ellen még az 1830-as években kibontakozó jelentős helyi mozgalom vezetőjével, ‘Abd al-Qādir emírrrel szembenálló tiġāniyya közösség tagjait is bevonták a kormányzásba. Minthogy az oktatásban és a foglalkoztatásban az átlagnál jobb lehetőségek adódtak számukra, ezek az előkelő ifjak rendszerint átvették a francia kultúrát, majd hivatalnokokként, fordítóként, iskolák felügyelőiként vagy művezetőkként kaptak pozíciókat. A franciák úgy tekintettek rájuk, mint fejlődőkre vagy előrehaladókra (evolués).⁴ Az algériaiak később a „mindenre igentmondókként” (bēni-oui-oui) emlegették őket, erőteljes

iszlám civilizációt az „univerzális nyugati kultúra és az átütő erejű technológia” részéről, ami különösen azért teszi fenyegetetté és sebezhetővé az iszlámot, mert a legváratlanabb formákban és a legváratlanabb helyeken következik be”. (Rostoványi 2004: 58)

⁴ Az evolués-jelenség jelenkori visszaköszönésével, illetve a nyugat-európai, kulturális fundamentalizmussal átszőtt bevándorlás-diskurzusban játszott szerepével kapcsolatban lásd Liz Fekete (2009) *A suitable enemy. Racism, migration and Islamophobia*. London, Pluto Press. 128. A magyar származású Fekete szerint az attraktív és sikkes, asszimilációs napirendet hirdető, bevándorló háttérű közéleti személyiségek Nyugat-Európában (például a szíriai-német politológus Bassam Tibi, a pakisztáni-norvég stand-up komikus Shabana Rehman, a szomáliai származású, korábbi holland parlamenti képviselő Ayaan Hirsi Ali, vagy a korábbi francia elnök Nicolas Sarkozy kabinetminisztere, az algériai Fadela Amara) hivatalos támogatást élveznek és egyfajta követendő példaként tolják őket előtérbe.

pejoratív melléközöngével. Valójában a gyarmati rendszer az algériaiak nagy részét másodrangú állampolgárként kezelte saját országukban. Politikai téren ugyan néhány evolúét kijelöltek a tanácskozó testületekbe, de a rendőrségi, adóztatási, költségvetési és döntéshozó erők mindegyike szilárdan a *colones* kezében volt. Gazdasági téren a franciák birtokolták és húztak hasznot a nagyméretű mezőgazdasági ültetvényekből és néhány nagyüzemből. Az algériaiak a gyarmati gazdaságban főként háztartási vagy kétkezi munkásként vettek részt. Mivel nem állt rendelkezésükre sem hivatali támogatás, sem gazdasági forrás, a bennszülött muszlim és arab-berber kultúra nem volt képes virágozni, és sok tehetséges algériai érezte azt, hogy egyetlen lehetőségük a boldogulásra a francia nyelv és civilizáció elfogadása.

Az észak-afrikai imperializmusnak csak egy állomása volt Algéria gyarmatosítása. Az első világháború kitörésének idejére egész Észak-Afrika európai uralom alá került. Olaszország 1887-ben betört Szomáliába és Eritreába. Franciaország Tunéziát hódította meg 1881-ben, majd Marokkót 1912-ben. A két ország inkább „protektorátus”, mintsem teljesen kiépült „gyarmat” lett. (Green és Weiss 2008: 294) Líbia olasz megszállása 1914-re fejeződött be (Hālidī és Farūh 1973: 54–56). Nagy-Britannia pedig nem érte be Egyiptom⁵ megszerzésével: 1898-ban elfoglalta Szudánt, majd népszövetségi mandátumok révén 1919-ben Irakot és 1920-ban Jordániát is.

Az arab történészek és társadalomtudósok az európai imperializmus térnyeréseként értelmezik a cári Oroszország terjeszkedését is. 1670-ben Alekszej cár elfoglalta az Urál térségét, 1859-re orosz kézre került Taskent, majd 1864-re a Kaukázus és 1884-ben Turkesztán is. (al-Ġundī 1983: 416–417).

A gyarmatosítás jellegzetes intézményi és világnézeti jelképeinek az ipari forradalmat, a monopolkapitalizmust és a szociáldarwinizmust tekinthetjük.

A gyarmatosítás gazdasági és társadalmi tényezői

A megnevezett három jelkép közül az első, az ipari forradalom következményeként mind nagyobb nyersanyagszükséglet lépett fel. Amint az Wallerstein fentiekben tárgyalt elméletéből is következik, az európai hatalmak (a tulajdonképpeni centrum)

⁵ Egyiptom sorsát abban a tekintetben a világpiac nyomása és különféle kétoldali szerződések és politikai következményeik pecsételték meg 1882-re, hogy az ország iparágai ki lettek szolgáltatva a gyilkos európai versenynek, és az állami monopóliumot szintén megtiltották a Mohamed Ali vezette országnak, amely nem várt következményekkel járt. Az 1838-as Angol-Oszmán Kereskedelmi Szerződés megkötését követően Egyiptom gyorsan és alaposan vált egyetlen mezőgazdasági terményt termelő és világpiacra szállító „exportgazdasággá.” Idővel Nagy-Britannia felvásárolta Egyiptom fő exportcikkét, a hosszú szálás gyapotot, a delta-vidéki földművesek pedig európai kereskedőktől vettek fel kölcsönöket. Ezzel párhuzamosan rohamosan nőtt Nagy-Britannia gazdasági és politikai érdekeltsége Egyiptomban. Egyiptom uralkodói, Sa‘īd (1854–1863) és Ismā‘īl (1863–1879) egy modern állam létrehozásában gondolkodva szívesen fogadták a külföldi tőkét, uralkodásuk időszaka a külföldi kölcsönök és koncessziós beruházások aranykorává vált. Ilyen volt egyebek mellett Alexandria kikötőjének bővítése, a vasútvonalak és a Szezei-csatorna építése. Miután 1875-ben a súlyos anyagi gondokkal küszködő Ismā‘īl pasa eladásra kínálta a korábban koncesszió által kényszerítve megvásárolt hatalmas részvénytárcáját, Nagy-Britannia már amúgy is jelentős gazdasági érdekeltségei mellé újabb stratégiai ágazatot szerzett. A csődbement Egyiptomban a nagyhatalmak egy angol és egy francia „felügyelőt” helyeztek az uralkodó felé, akik gyakorlatilag teljes mértékben felügyelték az ország költségvetését. Ismā‘īl később eltávolították, utódja fia, Tawfīq khedive lett, akinek kormányzása idején kitört egy, a külföldiek befolyását ellenző felkelés ‘Urābī pasa vezetésével, amit 1882-ben végül a brit katonai invázió söpört el. Az arab országban ezzel kezdetét vette a 72 éven át tartó brit megszállás. (Šākir 2006: 105–108)

nyersanyagforrásként és iparcikkeik felvevőpiacaként⁶ kettős vonzóerőt láttak a világ többi részében. A látókörükbe kerülő országokban az ipari hatalmak meghatározó gazdasági és diplomáciai befolyásra törekedtek.

Lényeges szempont, hogy a Közel-Kelet és Észak-Afrika olyan térségek, ahol a kapitalizmus legfontosabb természeti erőforrásai (olaj, gáz, foszfát) megtalálhatók, és földrajza gyakorlatilag meghatározza a kereskedelmi útvonalakat. Ezen felül, a régió fontos az államilag finanszírozott hadiipar számára is. (Aouragh 2012) Figyelembe véve ezeket a realitásokat, talán nem véletlen, hogy az európai expanzió látómezejébe és érdeklődésének homlokterébe került térségről van szó.

A 19. századi imperializmus révén az állam és a gazdaság között közelebbi és jobban együttműködő kapcsolat jött létre, mint a szabad kereskedelmen alapuló gazdaság időszakában.⁷

Az európai gazdaságon belül a történelem folyamán a bank-, az ipari és a kereskedelmi szektorban olyan csoportosulások jelentek meg, amelyek a világpiac egy-egy területét hatékonyan ellenőrizhették. Green és Weiss (2008: 286) is utal rá, hogy ez az időszak szorosan összefonódik a monopolkapitalizmus megjelenésével. Ellentétben a korábbi laissez-faire kapitalizmussal, amelyet többé-kevésbé a szabad kereskedelem jellemezett, a későbbi monopolkapitalizmust a hatalmas gyárak és kartellek működtették. Ezek gyakran az állammal együtt igyekeztek a gazdaság különféle szektorait irányításuk alá vonni, először nemzeti,⁸ majd gyarmati szinten is.⁹ Így az 1870 és 1914 közötti korban az európai monopolkapitalizmus kölcsönösen előnyös viszonyt alakított ki a nemzetállamokkal azért,

⁶ Talán érdemes lehet kitérni arra, hogy a martinique-i születésű, az algériai függetlenségi háborút is megjárt pszichiáter, Frantz Fanon nagyhatású könyvében, *A föld rabjaiban* az utóbbi funkciót még nem látja tipikusnak a 19. századi viszonyokat illetően: „fejlődő szakaszában a kapitalizmus nyersanyagforrásnak tekintette a gyarmatokat, a feldolgozott nyersanyagokkal elárasztotta az európai piacot”. (Fanon 1985: 77) Szerinte a kapitalizmus később, a tőkefelhalmozás korának lezárultával volt „kénytelen módosítani egy üzlet jövedelmezőségére vonatkozó elképzeléseit. A gyarmatok piaccá váltak, a gyarmati lakosság vevőkörre”. (ibid.)

⁷ Itt utalnék arra, hogy a kapitalisták hivatalos doktrínája a laissez-faire, azaz az a doktrína, hogy az állam ne avatkozzék be a vállalatok piaci interakciójába. Fontos megérteni, hogy habár a vállalkozók általában hangosan hangoztatják ezen meggyőződésüket, valójában nem akarják, hogy ez legyen az állam tényleges gyakorlata, vagy legalábbis nem ebben a tiszta formában – a tőkéskek tetteiből pedig végképp nem az következik, hogy hinnének a laissez-faire doktrínájában. (Wallerstein 2010: 98)

⁸ Az államok és a vállalatok közti viszony megértése kulcsfontosságú a kapitalista világgazdaság működésének megértéséhez. A kapitalista világgazdasági térben tevékenykedő vállalkozók szempontjából legalább hét olyan kérdés van, amelyben az állami szuverenitás érvényesítése közvetlenül érinti az ő érdekeiket is: (1) az államok meghatározzák, hogy az áruk, a tőke és a munkaerő mennyiben és milyen feltételek mellett léphetnek át a határaikon; (2) meghatározzák az államon belül fennálló tulajdonjog-rendszert; (3) fölállítják a foglalkoztatással és az alkalmazottak bérezésével kapcsolatos szabályokat; (4) döntenek arról, mik azok a költségek, amelyeket a cégeknek internalizálniuk kell; (5) döntenek arról, mik azok a gazdasági tevékenységek, amelyeket monopolizálhatók és milyen mértékig; (6) adókat szednek; (7) nyomást gyakorolhatnak más államokra, amennyiben azok döntései kihatnak az adott ország vállalataira is. Bővebben lásd Wallerstein (2010: 98.).

⁹ Az imperialista kormányzás és a nagyvállalatok szoros együttműködésére legjobb példák a háborús iparágak voltak, mint a hadfelszerelés gyártása, vagy a hajóépítés. A német Krupp és az angol Vickers-Armstrong gyár ilyesformán az időszak gazdasági jelképeivé váltak.

hogy biztosítsa a külföldi nyersanyagforrásokat, iparcikkeinek és tőkeberuházásainak¹⁰ pedig külföldi felvevőpiacokat szerezzon. Ez a jelenség a világrendszer-elmélet azon vonásával rokon, amikor az alapvető termelési folyamatok profitabilitásának (törvényszerű) csökkenésének hatására megkezdődik kiszervezésük a centrumból. (Wallerstein 2010: 72).

Az imperializmus időszakát a 19. század közepén és végén a hatalmas gazdasági koncessziók keresése és megszerzése jellemezte. A forrásbiztosítók szempontjából azonban a befektetés fellendülése bizonyos kockázatokkal is járt, és ezek nem mindig pénzügyi jellegűek voltak. Az európai bankok által nyújtott kölcsönökre az európai államok kormányai gyakran adtak garanciát, amelyek sok esetben hagyták jóvá, sőt javasolták is a tranzakciókat. A fizetési teljesítés elmaradása esetén azonban fenntartották a beavatkozás jogát. A kockázatot még az is növelte, hogy néhány európai befektető olyan gátlástalan volt, mint amennyire a közel-keleti és észak-afrikai uralkodók naivak és meggondolatlanok. Ahogy hamarosan látni fogjuk, a kölcsönök és koncessziók fontos szerepet játszottak abban, hogy Egyiptom, Tunézia és más arab országok végül is csődbe mentek, és közvetlen európai uralom alá kerültek.¹¹

A katonailag erős államok (amelyek általában Nyugat-Európában voltak, de a listát ki kell bővíteni még az Egyesült Államokkal, Oroszországgal és akár Japánnal is) olyan területekre is behatoltak, ahol igen gyenge politikai struktúrákkal kerültek szembe. Hogy biztosítsák ezeknek a területeknek a világrendszerbe való integrációját, a centrumállamok megszállták őket, és területükön gyarmati rezsimeket állítottak fel. A gyarmati apparátusok épp olyan funkciókat láttak el az adott területeken, mint a szuverén államok: a tulajdonviszonyok garantálása, a határokon való átkelés szabályozása, a (rendkívül korlátozott) politikai részvétel formáinak kialakítása, a munkakörülményekről való döntés¹² és gyakran annak meghatározása is, milyen típusú termelés folyjon (elsősorban) a gyarmat területén. Természetesen azok az emberek, akik mindezeket a döntéseket meghozták, szinte

¹⁰ Mivel a belföldi piac csak meghatározott mennyiségű vasutat és gyárat tudott befogadni, ezért a vállalkozók külföldön is igyekeztek tőkéjüket befektetni. A 19. századra a legtöbb európai banknak voltak olyan részlegei vagy leányvállalatai, amelyek külföldi befektetésekre specializálódtak. A 19. század derekán az európai befektetők egyre inkább érdeklődni kezdtek a közel- és távol-keleti országok iránt, amint ezt Egyiptom vonatkozásában, részleteiben is érintjük. Ezzel az érdeklődéssel párhuzamosan olyan új befektetési társaságok jelentek meg, mint a francia Credit Mobilier, s közülük sokan – a régi részvénytársaságokhoz hasonlóan – nyitva álltak a kisbefektetők előtt is. 1865-re csak Londonban közel 50 pénzügyi intézet létezett, amelyek kétharmada a gyarmati és külföldi vállalkozásokra specializálódott. Az arab országok – és az Oszmán Birodalom – uralkodói pedig gyakran igyekeztek európai befektetéseket szerezni, részben azért, hogy országaikat gyorsan modernizálják, főként út-, vasút-, csatorna hálózat és a kikötők fejlesztése révén. Irán szintén példa erre a jelenségre, ahol a sah, miután a hadsereg fejlesztését a cári Oroszországra, az ország ásványi és erdészeti erőforrásainak kihasználását Nagy-Britanniára, a postai szolgáltatások kiépítését pedig a Habsburg Birodalomra bízta, a dohányfogyasztást és kivitelt illetően is szerződést kötött Nagy-Britanniával, mint az Amin Maalouf Samarkand c. történelmi regényéből is kiderül. (Maalouf 1992: 172)

¹¹ „Magától értetődő, hogy az államok az államközi rendszerbe ágyazottan léteznek, és relatív erejüket nem pusztán az mutatja, mennyire képesek hatalmukat határaikon belül hatékonyan érvényesíteni, hanem az is, mennyire képesek helytállni a teljes világrendszer kompetitív környezetében. Elvileg minden állam szuverén, de az erős államoknak sokkal könnyebb beavatkozni a gyenge államok belső ügyeibe, mint fordítva, és ezt mindenki jól tudja”. (Wallerstein 2010: 115)

¹² A gyarmatosított területeken élő helyiek foglalkoztatásbeli mellőzöttségével kapcsolatban bővebben lásd Muḥammad ‘Izzat at-Ṭahtāwī: at-Tabšīr wa’l-Istišrāq (1998) *Az evangelizáció és az orientalizmus*. Kairó.

kizárólag a gyarmatosító hatalom által odaküldött személyek voltak, nem pedig a helyi lakosságból származók. (Wallerstein 2010: 117)

Az iparcikkek és tőkebefektetések exportját az európai kereskedők és telepesek folyamatos kiáramlása kísérte, egyre többen indultak útnak olyan arab kereskedelmi központokba, mint Tanger, Algír, Tunisz, Alexandria, Kairó, Bejrút és Áden. Ők az elvileg oszmán uralom alatt álló országokban rendszerint nyomásgyakorlás és különböző ügyeskedések révén kiváltságos gazdasági és jogi státushoz igyekeztek jutni. Céljuk elérésében a leghatékonyabb eszközük a kiváltságokon alapuló ún. kapitulációs szerződések voltak.¹³

A gyarmatosítás következményei¹⁴

Az egyiptomi muszlim gondolkodó, Muḥammad al-Ġazālī (nyugatisan: Mohammed al-Ghazali) a kérdéses kort összességében „a kizsákmányolás, az igazságtalanság és az elnyomás” időszakaként jellemzi. (2005: 46)

Green és Weiss értelmezése szerint az európai imperializmus érméjének két oldala van, amennyiben „kétségtelen, hogy az európaiak Észak-Afrikában számos olyan költséges és bonyolult műszaki beruházást valósítottak meg, mint a vízi elektromosságot termelő gátak építése, valamint számos olyan modern technológiát vezettek be, amelyek potenciálisan a bennszülött lakosság hasznára is válhattak. Ennek ellenére az evolúés-t kivéve kevés észak-afrikai érezte úgy, hogy jelentős és megbecsült helyet tölt be a gyarmati gazdaságban és társadalomban”. (Green – Weiss 2008: 295)

Ezzel szemben más európai gondolkodók, például a marokkói születésű francia földrajztudós és geopolitikus, Yves Lacoste és társai úgy látják, az érem fényesebb,

¹³ Ezeket a szerződéseket egy magyar orientalista, Germanus Gyula is bemutatta *A félhold fakó fényében* című könyvének *Török világ 1903-ban* című fejezetében: „A kapitulációknak nevezett államszerződések a törökökre nézve igen sérelmes kikötéseket tartalmaztak: Az európai idegenek ki voltak véve a török igazságszolgáltatás alól, nem fizettek adót keresetük után, lakásuk területenkívüliséget élvezett, és esetleges letartóztatásuk csak tettenérés esetén, az illető konzulátus tudtával volt eszközölhető. Európai hatalmak külön postahivatalokat tarthattak fenn. Szégyenletes és lealázó volt mindez a török népre, de a szultáni hadsereg megismétlődő vereségei arra kényszerítették a kormányt, hogy duzzogva bár, de eltűrje a belügyeibe való durva beavatkozást. Mert az európai hatalmak kapzsi kizsákmányolási vágytól hajtva vért csapoltak a török birodalom századokon át gennyesedő sebeiből. Minden keresztény nemzetiség – bulgár, görög, szerb, libanoni – európai védnökre talált, aki leste az alkalmat, hogy mikor kapcsolhat le a maga számára egy darabot Törökország testéről” (Germanus 1966). Vagyis, a kapitulációk révén az európai kereskedők lényegében ugyanolyan jogokat élveztek az import-export kereskedelem terén, mint a hazai kereskedők, ám utóbbiaknak a helyi adókat is be kellett fizetniük. Ez a különbség más tényezőkkel együtt a helyi kereskedelmet lényegében európai kezekben összpontosította.

¹⁴ A gyarmatosítás agresszív jellegének megnyilvánulásaiával kapcsolatban lásd al-Ġazālī, Muḥammad (2005) *al-Istī'mār, 'aḥqāḍ wa 'aḥmā'* (*Gyűlölet és kapzsiság*). Gíza. 34, 46–49, 56, 302. és al-Maydānī, 'Abdu'r-Rahmān Ḥabnaka (2000) *'Aġniḥa al-makr aḥ-ṭalāṭa wa ḥawfihā* (*A ravaszság három szárnya és titkaik*). Bejrút. 175.

A gyarmatosítottak körében megfigyelhető, a gyarmatosítás és az az alóli függetlenségi háborúkkal kapcsolatos, ún. reakciópszichotikus patológiás esetekkel kapcsolatban lásd Fanon, Frantz (1985) *A föld rabjai*. Budapest, Gondolat. 231–273.

„fejlesztési” oldala is hamiskásan csillog annak tükrében, hogy „a természeti és emberi erőforrások széleskörű kihasználása ellenére elemi emberi, egészségügyi és oktatási szolgáltatásokat sem tudott nyújtani a gyarmatosító, és az anektált Algériában a gyermekek alig több mint egytizede járt iskolába. Nyugat-Afrikában ez az arány 7,6%, Csádban 4,7% volt, míg a beiskolázottság mértéke Fekete-Afrikában ugyanebben az időszakban nőtt. Ami az egészségügyi ellátásokat illeti, Algériában 30 ezer, Marokkóban pedig 45 ezer főre jutott egy orvos, és a gyermekhalandóság az «óslakosság» körében a háromszorosa volt a gyarmatosítók körében feljegyzett aránynak”. (Claude et al. é.n.: 20–23)

A bemutatott, sorsfordító jelentőségű társadalompolitikai és gazdasági következményeken túl a gyarmatosításnak további folyamányai is voltak, így a kultúra és az intellektuális élet szféráin is otthagya lenyomatát. Rostoványi Zsolt professzor a 19. századot és a 20. század elejét végeredményben az iszlám világ döntő részében a kulturális szempontból nyugatosításként meghatározható folyamatként jellemzi. „Széleskörűen teret hódítottak a nyugati eszmék és ideológiák. Meghonosodtak a nyugati intézmények.” (Rostoványi 2004: 65)¹⁵

Frantz Fanon nagyhatású könyvében, *A föld rabjaiban* keményen fogalmaz: „A gyarmatos nem éri be annyival, hogy fizikailag, tehát rendőrsége és csendőrsége segítségével szabja meg a gyarmatosított mozgásterének határait. Mintegy a gyarmati kizsákmányolás totális jellegének illusztrálására, a gyarmatosítottat a rossz egyfajta kvintesszenciájának teszi meg. A gyarmatosított társadalmat nem csupán értékek nélküli társadalomként írja le. A gyarmatosnak nem elég azt állítania, hogy az értékek kivesztek a gyarmati világból, mi több, ott soha nem is léteztek. A bennszülött olyannak kiáltatik ki, akin nem fog az etika, híján van minden értéknek, sőt tagadja is azokat. Mondjuk meg nyíltan, ő az értékek ellensége (...) A gyarmatosított szokásai, hagyományai és mítoszai – főként mítoszai – jelzik ezt a nyomort.” (Fanon 1985: 58)

Ugyanennek a könyvének a nemzeti kultúráról szóló fejezetében hasonló gondolatköröket érint: „a kolonializmus nem éri be annyival, hogy rákényszeríti törvényét az elnyomott ország jelenére és jövőjére. A kolonializmus nem éri be annyival, hogy szorosabbra vonja a hálót a nép körül, és kiürít a gyarmatosított agyából minden formát és tartalmat. Egyfajta perverz meggondolásból, a leigázott nép múltját veszi célba, eltorzítja, elferdíti,

¹⁵ Néhány kivételtől eltekintve a nyugati hatalmak közötti megállapodások nyomán a 20. század elején megvonták az országhatárokat, ezzel létrejöttek azok az államok, amelyek – csekély változásokkal – mind a mai napig az iszlám világ államait adják. Marokkó és Irán kivételével a Közel-Kelet valamennyi mai államának területe az Oszmán Birodalomhoz tartozott. A mesterségesen kreált új „nemzetállamok” létrehozásával egyáltalán nem voltak tekintettel a történelmi hagyományokra, az etnikai vagy vallási strukturáltságra, a legkülönbözőbb szinteken megnyilvánuló, ugyanakkor egymással versengő identitásokra.

Mindehhez mechanizmusaiban kapcsolódik még egy, máig érződő káros következmény is. Az iraki származású író, Rachel Shabi szerint a „szektaszellem narratívája” – miszerint a térségtől elválaszthatatlan az etnikai és felekezeti rivalizálás – is ebben az időszakban bontott szárnyat. Ahelyett, hogy a felekezeti rivalizálás és konfliktus valamiféle „vele született” dolog lenne a térségben, a napjainkra jellemző hamis megosztottság értekezését a gyarmatosítók költötték – az európai gyarmatosítók különösen jók voltak ebben –, hogy a népességeken a társadalmi széthúzás legyen úrrá, hiszen annál egyszerűbb irányítani őket. (Shabi 2014)

A továbbiakban még hangsúlyos szerepet kapó Edward Saidhoz hasonlóan a palesztin-amerikai származású történész, Ussama Makdisi szerint „a szektaszellem a modernitás kifejeződése, amelynek eredete a 19. századi európai gyarmatosítás és az osz/mán modernizáció keresztmetszetére nyúlik vissza.” (Makdisi, 2000)

megsemmisíti azt. A gyarmatosítást megelőző történelem e leértékelése ma dialektikus jelentést kap.

Ha elgondoljuk, mekkora erőfeszítéseket tettek a gyarmati korszakra oly jellemző kulturális elidegenítésért, megértjük, hogy semmi sem volt véletlen, s hogy a gyarmati uralom végső célja éppen a bennszülöttek meggyőzése volt arról, hogy a kolonializmus hivatott kiragadni őket a sötétségből. A kolonializmus tudatosan arra törekedett, hogy bevésse a bennszülöttek fejébe: a gyarmatos távozása a barbárságba való visszaesést, eldurvulást, elállatiasodást jelentené számukra.” (Fanon 1985: 198–199)

Ezt a „metaértekezést” mutatja be a következő fejezet.

Az orientalizmus és a civilizációs diskurzus

A gyarmatosítás politikai és kulturális jellegzetességei

Az imperializmus egyik fő politikai és kulturális jellegzetessége volt az európai nemzeti öntudat kibontakozása és kiterjedése a nemzeti határokon túlra, a nacionalizmus nemzetközi szintérré történő kiterjedése, amely a korábban bemutatott gazdasági és társadalmi folyamatok kulturális vetületéhez vezet minket.

Wallerstein behatóbban foglalkozik a nacionalizmus kibontakozásával és az Európán kívüli világhoz való viszonyulással. Mondhatni olvasatában a nacionalizmus (rasszizmus) és az univerzalizmus ugyanannak az általa „geokultúrának” nevezett éremnek a két oldala, ami a 19. században a konzervativizmus, a liberalizmus és a radikalizmus dialektikus kapcsolata mentén, egyfajta kánonként létrejött. „A nacionalizmus érzetét a mindenkori ellenségekkel szembeni gyűlölet fogja össze. A legtöbb centrumállam mindent megtett azért, hogy belenevelje a lakosságába ezt a gyűlöletet valamelyik szomszédos állammal szemben, ilyen vagy olyan indokkal. De volt a gyűlöletnek egy másik formája is, amely végső soron még fontosabb volt ennél: ez az Európán kívüli világhoz való viszonyulásban nyilvánult meg. Ennek a gyűlöletnek az intézményesített formája a rasszizmus volt. Legjellemzőbb kifejeződési formája a «civilizáció» elterjesztésének gondolata – «a» civilizációé, egyes számban, ami kifejezte, hogy csak az európai civilizáció érdemli meg ezt a nevet. A páneurópai világ, amely gazdaságilag és politikailag s uralta a világrendszert, magát úgy definiálta, mint annak a civilizációs folyamatnak a kulminációját, amely – általában így vélekedtek – Európa (vélt) antikvitásbeli gyökereitől egészen a modern európai kultúráig törés nélkül ível.” (Wallerstein 2010: 137)

Ennek következménye lett az iszlám kultúra szöges szembeállítása egy olyan Európa/Nyugat-paradigmával, amelynek markánsan újradefiniált hagyományából részben kitörlődött minden orientális eredetű, és amelynek téves önmeghatározáson nyugvó „eurocentrizmusa” részben a „Kelet” ellenében, egy nyugati Kelet-kép kialakításával egyidejűleg jött létre. (Said 2000)

Az európai „anyaországok” saját gyarmataikat nem csak gazdaságilag és politikailag, hanem kulturálisan is uralták (vö.: Akbar Ahmed 1992), minthogy az európai expanziót nem csupán befektetők és hivatalnokok, hanem felfedezők, történészek, társadalomtudósok és költők is segítették és támogatták, erre alaposabban a későbbiekben tér ki a tanulmány.

A gyarmati hatalmak uralmukat és a pozíciók anyaországból származó emberekkel való feltöltését sajátos érvrendszerrel próbálták igazolni: egyrészt rasszista érvekkel a helyi lakosság kulturális alsóbbrendűségéről és alkalmatlanságáról, másrészt a gyarmati hatóságok „civilizáló” szerepéről alkotott öniszólással. (Wallerstein 2010: 117)

Ez a kettős motiváció tükröződik az imperializmus tudományos-kulturális vetületén, amely talán két fő, a 19. század végének európai sajtójában és intellektuális köreiben

egymással vetélkedő magatartással foglalható össze. Ezek – a fennálló ideológiai különbségektől és a perifériához való eltérő viszonyulásuktól függetlenül – végeredményükben megegyeztek.

A szociáldarwinizmus (jelentősebb alakjai például: Houston Stewart Chamberlain, Arthur de Gobineau, John Adam Cramb stb.) a nagyhatalmak egymás közötti kapcsolatait valamint az „anyaországok” és a gyarmatok közötti kapcsolatokat a különböző emberfajok között a túlélésért és uralomért folytatott evolúciós küzdelemnek tekintette, melynek következtetése a fehér faj eredendő felsőbbrendűségének eszméje is.¹⁶

Az imperializmus másik jellemző gondolatrendszere, a liberális vagy humanista imperializmus nem volt feltétlenül összeférhetetlen a szociáldarwinizmussal, bár gyakran bírálta annak túlzó állításait. A liberális imperialisták nemzetük gyarmati alattvalóit nem az evolúciós folyamat elkerülhetetlen áldozatainak tekintették, hanem saját fejlett civilizációjuk lehetséges hasznélvezőinek. Olyan ismert költők is, mint Rudyard Kipling, emlékeztették honfitársaikat „a Fehér Ember kötelezettségére.”¹⁷ Végeredményben „saját civilizációs és technológiai szintjére hivatkozva a 19. századi páneurópai világ kötelességének nyilvánította, hogy saját berendezkedését kulturális és politikai tekintetben is mindenki másra rákényszerítse.” (Wallerstein 2010: 137) Az imperializmus e két meghatározó gondolatrendszerében megnyilvánuló orientalista diskurzus bemutatásával folytatjuk.

Az orientalizmus kritikai diskurzuselemzése

Edward Said palesztin származású amerikai gondolkodó, publicista, a Columbia Egyetem angol és összehasonlító irodalom professzora a 20. század egyik legnagyobb hatású, az Európán kívüli világ vizsgálatának problémáit felvető művével, az Orientalizmussal – melynek horderejét talán még bírálói sem kérdőjelezték meg – lefektette a posztkolonializmus, mint diszciplína alapjait. Said hangsúlyozza az orientalizmus, illetve az Orient és az Occident fogalmak és kategóriák nyugati, európai geneziséjét és gyökerezettségét, valamint összefonódásukat az első fejezetben bemutatott hatalmi érdekekkel és az imperialista politikával.

¹⁶ Az eszmének megfelelően néhány európai történész a gyarmati alattvalókat – így az arabokat vagy indiaiakat – úgy mutatta be, mint akik híján vannak bármiféle jelentős kulturális örökségnek, és annak a képességnek is, hogy saját magukat kormányozzák. A franciák azt állították, hogy észak-afrikai „alattvalóik” „gyarmatosítható” mentalitással bírtak. A szociáldarwinisták tehát hajlamosak voltak arra, hogy saját nemzetükre ne csak, mint anyaországra, hanem lakóira, mint felsőbbrendű fajhoz tartozókra is tekintsenek.

¹⁷ Ezzel új értelmet nyert a 18. századi, de Lévis herceg udvari nevelőjének tulajdonított mondás: „la noblesse oblige”, am. „a nemesség kötelez, vagyis a vagyonos és jó körülmények közé született embereknek a kevesebb kiváltsággal rendelkezőkkel szembeni kötelezettségei idővel átlényegültek a centrumnak a periféria modernizációját hirdető küldetésstudatává.

Lord Curson fejezte ki azt az angolok által széles körben megfogalmazott véleményt, hogy a történelem sosem hozott létre a brit birodalomnál jobb eszközt a jócselekedetek megvalósítására. Az Egyesült Államokban a „nyilvánvaló elhivatottság” [manifest destiny] elképzelés felelt meg ennek. A francia liberális imperialisták hasonlóképpen azt tartották, hogy nemzetük kultúrája volt a legjobb ajándék, amit felajánlhattak a Föld kevésbé fejlett népeinek. A „Fehér Ember kötelezettségének” leginkább megfelelő francia kifejezés a „la mission civilisatrice” azaz a kultúrmisszió volt, melyet gyakran használtak az új területek megszerzésének igazolására az arab világban is.

Said vezérgondolata az életműve jelentős részét a hatalom (pouvoir) és tudás (savoir) közti összefüggések vizsgálatának szentelő Foucault nyomdokain halad, és a szerző el is ismeri, hogy épít kortársai teoretikus elképzeléseire. „A hatalom, amikor a legfinomabb mechanizmusaiiban kifejti hatását, egyúttal mindig létrehoz, megszervez és működésbe hoz egy tudást, vagy inkább (...) tudásapparátusokat.” (Foucault, 1999: 325–326) Said szintén magát a tudást is a hatalomra jutás, illetve hatalmon maradás egyik kritikus jelentőségű kellékének tartja és mind a koloniális, mind a posztkoloniális diskurzus elemzésekor egyfajta „vízválasztó” rendezőelvként tekint magára a hatalomra.

Foucault abból indul ki, hogy minden kornak van egy diskurzusa, jellemző látásmódja, amelyek öntudatlanul is szűrőlencseként válogatják ki az ember felé áramló információkat. Said folytatja a gondolatmenetet, és arra a következtetésre jut, hogy senki nem kerülheti el a hatalom behatároló és gátló hatását, ilyesformán következetesen fenntartja annak lehetőségét, hogy saját alkotása is – a társadalmi erőterbe ágyazódó humántudományokhoz hasonlóan – tévedhet, és a mögött ugyanúgy az átpolitizálás fekete árnya húzódhat.

Said az orientalizmust könyvében tudományterületként és egyfajta átfogó, a Nyugat és a Kelet közötti, ontológiai és episztemológiai dichotómián alapuló „világlátásként” értelmezi. „Az orientalizmus jelenségét tárgyalhatjuk, értékelhetjük úgy, mint a Keletről való gondolkodás intézményesült formáját, mely azzal foglalkozik, hogy tárgyról állításokat tegyen, felügyelje a nézőpontokat, jellemezze, tanítsa és befolyást gyakoroljon fölötté (...) az orientalizmus (...) nem egyéb, mint a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta.” (Said 2000: 12) Illetve: „Orientalizmusnak nevezem azt a gyűjtőfogalmat, mely felöleli a Kelet megközelítésének valamennyi nyugati módozatát. Az orientalizmus az a diszciplína, melynek segítségével a Kelet, mint a tudományos kutatások, felfedezések és gyakorlati alkalmazások tárgya rendszerezetten megfigyelhető. Szóhasználatomban az orientalizmus ennél sokkal tágabb fogalom, s felöleli azon álmok, képek és szavak halmazát is, melyek közül bárki szabadon válogathat, ha a két világot elválasztó határvonaltól keletre elterülő térséggel kapcsolatban kíván megnyilatkozni.” (Said 2000: 471)

Said több helyen is kiemeli, hogy a Nyugat és a Kelet (Wallerstein¹⁸ terminusaira lefordítva: a Centrum és a Periféria) kapcsolatrendszere a hatalomtól és a hegemoniától elválaszthatatlan. A hatalomgyakorlás során az „elmaradott” Keletet a „fejlett” Nyugat a saját hatalomgyakorlását legitimáló felfogásokba, világnézetbe, feltételrendszerbe konstituálta, ami mind a szociáldarwinizmusban, mind a liberális imperializmusban visszaköszön(t). Ennél fogva az uralkodó képzettársítások a Keletről, a kérdések annak múltjáról, jelenéről és jövőjéről mind-mind világpolitikai erőviszonyok kontextusában merülnek fel. Ez a konstruált és koncipiált Kelet segítette hozzá a Nyugatot, az „öreg kontinenst” saját önképének és identitásának meghatározásához azzal, hogy mindezt a Kelet ellenében tehette meg. Erre a következtetésre Edward Said azután jut, miután „ízekre szedi” olyan orientalisták, politikusok, irodalmárok és kalandorok életművét és szerepvállalását, mint Arthur James Balfour, Edward William Lane, Alphonse de Lamartine vagy T. E. Lawrence.

Fontos tényezője az orientalizmusnak, hogy a nyugati ember folytatja a kutatást, ő az, aki ír, vagyis a narrátor, a keleti pedig az, akiről írnak, tehát szereplő, még hozzá passzív szereplő. Elviselni kénytelen a feje fölött, háta mögött zajló tudományos vizsgálódásokat,

¹⁸ Maga Wallerstein különben az orientalizmust a társadalmi valóság tanulmányozására elismerten szakosodó hat 19. századi tudomány egyikének tekinti, amely a sem nem modern, és sem nem primitív társadalmak úgynevezett magaskultúráit (pl. az arab) lett hivatott vizsgálni a négy társadalomtudomány mellett, és ami a világpolitikai folyamatok eredményeként a második világháborút követően, mint diszciplína, hanyatlásnak indult

anélkül, hogy abba beleszólhatna. Ez a szereposztás, azaz a két fél viszonya tehát egyértelműen az erőfölényről szól, ami a hatalom gyakorlásában gyökerezik. Minthogy a töke vég nélküli felhalmozásának parancsa nemcsak földrajzi, ezért pszichológiai, intellektuális és tudományos értelemben is kitermelte a rendszer határainak állandó kiterjesztését. (Wallerstein 2010: 16)

Ez a gondolatmenet tulajdonképpen nem áll távol az Antonio Gramsci (1891–1937) által kidolgozott kulturális hegemonia elmélettől, amely a modern társadalmak hatalmi struktúráit vizsgálja, és amely különben magára Edward Saidra is nagy hatást gyakorolt.¹⁹ Ennek értelmében a hatalom gyakorlása két módon történhet. Az egyik a direkt, közvetlen (erőszakos) uralkodás, amely egy, a korai társadalmakra, valamint a diktatúrákra jellemző eszköz. Ám sokkal hatékonyabb ennél az a hegemonia, amely az eszmék, eszmerendszerek, a mitológia stb. rugalmas elrendezésével biztosítja az alávetettek, a kolonizált, kormányzott „nép” beleegyezését. Said művének egésze is a kulturális elnyomás természetének, mechanizmusainak feltárását tűzte ki célul. A kulturális hegemonia és a közvetítés koncepciójának viszonyaira a harmadik fejezet érintőlegesen visszakanyarodik.

A napóleoni francia hadjárat (1798) tanulmányozásakor jut a világhírű, iszlám kultúrával foglalkozó egyiptomi szerző, Maḥmūd Šākir arra a következtetésre, hogy „a gyarmatosítás nemcsak azért közelít az iszlám világhoz, hogy vagyont megszerezze, vagy, hogy evangelizálja azt, hanem a nyugati orientalista tudományok [értekezése] révén az iszlám közösség sorsának fonalát is szövö” még mielőtt az „gyermekkorából érett felnőtté válhatna.” (Šākir 2006: 106)

A posztkolonialista szerző, Frantz Fanon szintén kemény szavakkal ostromozza a koloniális diskurzust: „a gyarmatos csinálja a történelmet, s ennek tudatában is van. S mivel minduntalan anyaországa történelmére hivatkozik, világosan jelzi: ő itt tulajdonképpen az anyaország nyúlánya. Tehát a történelem, amelyet ír, nem az általa kifosztott ország történelme.” (Fanon 1985: 66)²⁰

¹⁹ Érdemes a különbségekről is szót ejteni, hiszen Gramscinál a hatalom olyan erő, amit nyíltan használnak, és a polgárság hatalma arra való, hogy a proletáriátust ott tartsa, ahol van. Ezzel szemben a világrendszer-elméletben a fő fókuszpont nem a proletariátus küzdelme, hanem a globális perspektívák, történelemfelfogásában pedig nincsen egy központi cselekvő, amint ez az ortodox marxizmusban az ipari proletariátus. A világrendszer-elmélet számára „ezek a cselekvők mind tágabb folyamatok termékei (...) egy rendszerbe szerveződő közeg részei, amelyből kiemelkednek, és amelyre egyúttal cselekvésük visszahat.” (Wallerstein 2010: 51–52) Ezen kívül a világrendszer-elmélet a világgazdasági munkamegosztást, mint egy centrum-periféria tengelyt írja le és az árucserére, a forgalom szférájára helyezi a hangsúlyt, míg a marxizmus az értéktöbbletnek a termelési szférában található bázisát, illetve a burzsoázia és a proletariátus közötti osztálykülönbségeket tekinti a társadalmi változás két központi jelentőségű változójának. A kulturális hegemonia elméletről lefejtve a marxista, osztály-vonatkozású részeket, az eszmék, eszmerendszerek irányítása általi uralom koncepciójának magja átültethető tágabb összefüggésekbe.

²⁰ Érdekeség, hogy Fanon foglalkozik a vizsgált jelenség „ellenhatásaival” is: „Tudvalevő, hogy a legtöbb arab terület gyarmati uralom alatt állt. Ezeken a vidékeken a kolonializmus ugyanolyan igyekezettel próbálta bevésni a bennszülöttek agyába, hogy gyarmatosítás előtti történelmüket a barbárság uralta. A nemzeti felszabadító harcot az iszlám ébredése néven ismert kulturális jelenség kísérte. Az a szenvedély, amellyel a kortárs arab szerzők az arab történelem nagy fejezeteire hívták fel népük figyelmét, válasz a megszállók hazugságaira. Lajstromozták az arab irodalom nagy neveit, s éppolyan hévvel, éppolyan lelkesedéssel lobogtatták az arab civilizáció múltját, mint az afrikai civilizációkét. Az arab vezetők megkísérelték túlszárnyalni a híres Dar as-Salamot, amely oly fényesen tündökölt a 12–14. században.” (Frantz Fanon 1985: 201)

Mind a szociáldarwinizmus, mind a liberális imperializmus arról a közös tőről fakad, amely a geokultúra, egyszersmind a világrendszer unidiszciplináris (össztársadalomtudományi) szférája; mindkettő szimbiotikus viszonyban áll az orientalista diskurzussal, a szónak a fenti, saidi meghatározása értelmében.

Az orientalizmus eredményeként a statikus, egydimenziós és esszencialista klisék máig meghatározóak vagy legalábbis a közelmúltig azok voltak az arab világról szóló diskurzusban. (Khoury 2012) A megálló idő mozdulatlansága, a szexualitás és misztikum által körülvengett Kelet, az infantilis és támaszt igénylő, vagy a kegyetlenség és fanatizmus melegágyaként szemlélt Orient mind-mind olyan leitmotívumok, amelyek visszavisszaköszönnek a filmvásznokról és a köztudatban is. Fanon (1985: 282) könyvében hosszú fejezetet szentel annak bemutatásának, hogy az algériaiakról milyen élen él a francia közgondolkodásban az a kép, hogy „lusták, értelmileg és szociálisan alkalmatlanok, csaknem állatian indulatosak és bűnözésre hajlamosak,” amely klisék már jóval a gyarmati háborút (1954–1962) megelőzően létrejöttek és gyakran (ál)tudományos hátszéllel is rendelkeztek.

Fontos látni, hogy az orientalizmus a teljes orientalista tudományosság létjogosultságát és tudományos értékeit megkérdőjelezi, így olyan alkotókat is, mint az e tanulmányban is idézett Germanus Gyula, vagy Goldziher Ignác munkásságát vagy más, mindenkor önzetlen, életüket a kutatásnak szentelő filantróp orientalistákat is. Talán ez az elmélet sem tökéletes. Az egészen bizonyos, hogy csak a valóság egy szeletét fedi, csak egy olvasatot képvisel a Kelet és a Nyugat kapcsolatrendszerében. Azonban éppen ennek a viszonyrendszernek a tárgyalásakor egy megkerülhetetlen alaplőről van szó.

A modernista-technológia paradigma és az internetről szóló diszkusszió illeszkedése a civilizációs diskurzushoz

A világháló piaci alapokon szerveződő, nagyvállalati érdekektől bizonyos esetekben elválaszthatatlan jellegéről, tehát tartalmainak ideológiai meghatározottságáról sokan és sokat írtak az elmúlt években. (Morozov 2013, Naughton 2012)

A Facebook és más online alkalmazásokkal kapcsolatban felmerül az, hogy ezek az új technológiák és az ezekkel karöltve járó állami felügyelet egyidejűleg nyit teret a közélet új alakzatai előtt. Ezek az eszközök az információ és a befolyás monopolisztikus, állami és/vagy gazdasági forrásaitól való függetlenítő hatásai, valamint a hiteltelenné váló tömegkommunikációs eszközöket felváltó, alternatív szerepük miatt felfoghatók a nyilvánosság elektronikus agoráiként. Ugyanakkor különféle társadalmi erőterbe ágyazódott mechanizmusok miatt sajátos, foucault-i (1972) posztmodern panoptikumként egyaránt értelmezhetők. (Iványi 2014a)

Utóbbi felfogás elméleti kiindulópontként, legalábbis kritikai ellenpontként tekint a Manuel Castells által (2005) leírt információs technológiai paradigmára, amelynek elméleti alapvetése, hogy az infokommunikációs technológia nemcsak rendkívül gyors ütemű változásokat él meg, hanem az internet és a mobilkommunikáció megjelenése, továbbá ezeknek a további átalakulásai, illetve konvergenciájuk erőteljes hatást fejt ki az emberi társadalmakra.

Castells nagyhatású tézisének premisszái az információs technológia paradigma megjelenéséről és annak társadalmi implikációjáról a következők: az új paradigma első jellegzetessége, hogy nyersanyagát az információ alkotja; a második jellemző vonás az új technológiák mindent átható volta; a harmadik jellegzetesség valamennyi olyan rendszer vagy kapcsolathalmaz hálózati logikáját öleli fel, amelyek az új információs technológiákra épülnek; a hálózatossággal összefüggő, de attól világosan megkülönböztethető negyedik jellemző vonás az, hogy az információs technológiai paradigma a rugalmasságon alapul;

végül e technológiai forradalom utolsó jellemző vonásaként a speciális technológiák fokozódó konvergenciáját állapíthatjuk meg, amely erősen integrált rendszer kialakulásához vezet, és eközben a technológia régi, egymástól elkülönült pályagörbéi a szó szoros értelemben megkülönböztethetetlené válnak. (Castells 2005: 116–119) Castells a paradigma lényegét így foglalja össze: „Az információs technológiai paradigma nem abban az irányban fejlődik, hogy mint rendszer elérjen valamilyen végpontot, hanem többszörösen rétegződött hálózatként a nyitottság felé tart.” (Castells 2005: 123) A rendszer legfontosabb jellemzői tehát a tudásra alapozottság, a horizontalitás, a hálózatiság, az adaptivitás, a tanulékonyág, az időtlenség, valamint a kölcsönös függőség. Ez a paradigma egyszerre épít magától értetődő, mindennapi igazságokra, és veti fel annak kérdését, hogy konstrukcióiban nem intézményesült politikai-gazdasági keretek sajátos visszahatásairól van-e szó?

Evgeny Morozov terjedelmesen foglalkozott azzal, hogy az internetvállalatok hogyan ellenőrzik a (világhálóról szóló) diskurzust, hogyan alakítják az uralkodó nyelvezetet, és hogyan adják el nekünk előrelépésként „a kisajátítást és a manipulációt.” Az ő szavaival élve napjaink világhálós valósága nem más, mint egy „elkerülhetetlen szögesdrót.” Ugyanakkor, míg a „Big Food,” a „Big Pharma,” vagy a „Big Oil” a vonatkozó iparágakban uralkodó kapzsiságot elítélő értelmű kifejezésekké váltak az utóbbi időben, a „Big Datával” nem ez a helyzet. Ezt az ártatlan kifejezést nemigen hallani a technológiai cégek közös napirendjével kapcsolatban. (Morozov 2013) A továbbiakban majd szó lesz arról, hogy bizonyos értelmezésekben az imperializmus, az internetes aktivizmus, a neoliberalizmus,²¹ a hálózati horizontalizmus akadémiai előtérbe tolása a státuszcsoportok fogalma helyett, a fizikai ellenállás és a nyilvános diplomácia, az úgynevezett soft power²² által finanszírozott internetes kampányok hogyan kapcsolódnak egymáshoz dialektikusan egy szuperstruktúrában. (Aouragh 2012)

A fehér orosz szerző *The net delusion: the dark side of internet freedom* (A háló téveszme: az internetes szabadság sötét oldala) című, 2011-ben megjelent könyve – amelyben az iménti gondolatmenet is megelevenedik – előtt sem volt ismeretlen az az elképzelés, hogy

²¹ A neoliberalizmus úgy kapcsolódik ide, hogy a 20. század utolsó negyedétől kezdődően a politikai centrum képviselői a fejlesztéspolitika (developmentalism) koncepcióját tendenciaszerűen a globalizációéval helyettesítették, amely lényegében a határok teljes megnyitását jelentette az áruk és a tőke (de nem a munkaerő) szabad áramlása előtt. A Thatcher-kormány az Egyesült Királyságban, illetve a Reagan-kormány az Egyesült Államokban élen járt ennek a politikai fordulatnak a végrehajtásában. A fordulat mögött ákló elmélet „neoliberalizmus” néven vált ismertté, míg a konkrét gazdaságpolitikai intézkedéscsomagot gyakran nevezték „washingtoni konszenzusnak”. Az elmélet terjesztésének fő helyszíne a davosi Világgazdasági Fórum volt, míg a washingtoni konszenzus tényleges alkalmazásáért elsősorban a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és az újonnan létrehozott Világkereskedelmi Szervezet (WTO) kezkeskedett. (Wallerstein 2010: 173)

²² A terminus hozzávetőlegesen magyar fordításban “szelíd erőt” jelent, ám magyarul nem feltétlenül mond sokat és bonyolultan adható csak vissza, így maradok az angol kifejezés használatával. A kifejezés egy ország nemzetközi befolyását alakító azon tényezőkre utal, amelyek az adott országot a kívülállók számára vonzóvá, követendővé, kívánatosá teszik. A tanulmány során többször idézett Zbigniew Brzezinski úgy véli, hogy „a közeljövőben Amerikát egyetlen olyan ország sem tudja felváltani, amely a nemzetközi hatalom „puha” és „kemény” dimenzióival egyaránt rendelkezik.” A puha hatalom koncepcióját gyakran érte a naivitás vádjá. ennek hatására az elmélet kidolgozója, Joseph S. Nye bevezette a puha és kemény hatalom együttes alkalmazását jelentő „okos hatalom” fogalmát. (Brzezinski, 2003: 91)

akár a 2013-as évben immár több mint egymilliárd felhasználót elkönyvelő Facebook sikertörténetnek lehet egy árnyoldala is.²³

A vonatkozó tartalmak, egyszerűsített az „önreflexió” meghatározottsága, amelyekre adott esetben az átpolitizálás sötét árnyéka vetül, óhatatlanul is párhuzamokat jelez az örmény származású amerikai szerző, Ben Bagdikian (2012) által leírt új médiamonopólium jelenségegyüttessel, amelynek lényege az audiovizuális média vállalati alapokon való szerveződése az Egyesült Államokban, ahol öt médiakonglomerátum kartellje tartja kezében a piacot és termékeit, erősen befolyásolva a társadalom tudatát és értékrendjét.

A kérdéskör egyik paradoxona abban áll, hogy Bagdikian médiakritikai alapműve, amely az akkortájt új médiamonopólium eljárásairól és taktikáiról volt hivatott lerántani a leplet, elméleti posztulátuma lehet mind azon megközelítéseknek, amelyek szerint a közösségi, civil, alternatív stb. média a „poláris vélemények” kommunikációs fóruma, mind azoknak, amelyek szerint a világháló (amerikai) vállalati alapjai miatt az audiovizuális médiához hasonlóan szintén nem független, ennél fogva „önreflexiója” mögött is politikai érdekek húzódnak.

Az állami-vállalati érdekek konvergenciájának hátterét a lengyel származású amerikai politológus, Zbigniew Brzezinski okfejtése a következőképp taglalja. „Az internet vált napjainkban azzá, ami egykor a világűr volt: a kereskedelem, a kommunikáció, a kutatás és az erőbevetés korlátlan birodalmává. Katonaságok, üzleti vállalkozások és kormányzati bürokráciák egyaránt támaszkodnak a szabad és biztonságos kibertérre a tevékenységük sikere érdekében. Ugyanakkor azonban az internet szabadságának megőrzése az információs biztonságának szavatolása mellett komoly feladat, különösen az internet decentralizált és villámgyorsan változó természetét tekintve. Az amerikai hatalom a kibertérben, miként az óceánokon, lényeges volt az internet megfelelő szabályozásának és szabadságának fenntartásához, mert nagy részben az Egyesült Államok ellenőrzi – egy Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN) nevű kaliforniai nonprofit magáncégen keresztül a kibertérhez való hozzáférést.” Tehát Brzezinski az internetben, mint „stratégiai közös térben” végső soron a levegőhöz, a vízkészletekhez, a világűrhez és a nukleáris térhez hasonlóan a globális hatalmi-politikai harcok egy színterét látja, majd sokatmondóan megjegyzi, hogy „a világ (...) elégedetlen azzal, hogy az internet amerikai hegemónikus ellenőrzés alatt áll, s ehhez járul még a kiberkémkedés jelentette kellemetlenség (...) is.” (Brzezinski 2013: 162) A történelmi áttekintésben részletesen bemutatott állami (nagyhatalmi) érdek továbbélése napjainkban, egyszerűsített az, hogy az idők folyamán a mitológiai Próteuszhoz hasonlóan más-más formában bukkan fel és adott esetben összetart vállalati érdekekkel, világossá válik az amerikai globális hegemonia fenntartásában bevallottan érdekelt szerző soraiból.

A szóban forgó folyamatokról és körökről, amelyekről konkrétan szó van, szemléletes képet nyújt és azokhoz közeli támpontot ad az amerikai Rosabeth Moss Kanter (2003) fejtegetése. Egy ún. „globális osztály” tagjairól beszél, akik mindenekelőtt nem anyagi értelemben gazdagok. Ők az ún. „3K” (konceptió, kompetencia és kapcsolatok) birtoklása – ezek a siker hármas pillérei, kritériumai – eredményeként váltak a globális gazdaság vezetőivé. A koncepció arra utal, hogy ők rendelkeznek az élvonalbeli ismeretekkel és elképzelésekkel; a kompetencia révén bármit, bárhol a legmagasabb színvonalon tudnak működtetni, végül a kapcsolatok, ennél fogva a tőkeáttételi képességek birtokában a legjobb

²³ Matt Greenop (2009) új-zélandi újságíró mindenestre nem monopolisztikus gazdasági csoportosulások vélt vagy valós befolyásának kivételését látja a közösségi médiában, ő az amerikai titkosszolgálat általi közvetett finanszírozás nyomvonalán haladt, és „CIA-összeesküvésnek” nevezte a legnagyobb közösségi oldalt.

összeköttetésekkel rendelkeznek ahhoz, hogy a megfelelő emberekkel és intézményekkel léphessenek érintkezésbe világszerte. A „gondolkodók” (*thinkers*) szakosodnak a koncepcióra, a „készítők” (*makers*) az illetékesek a végrehajtásban, a „kereskedők” (*traders*) pedig a kapcsolatok emberei. A nagyvállalatok erre a „triászra” építenek. Az így értelmezett elit a világ összlakosságának valamivel több mint 1%-át teszi ki. Uralmuk nem tart régóta, ám már 1989 óta ők adják meg a világ alaphangját. A neoliberais gazdaságpolitikát képviselik, ami nélkül a határokat nem ismerő információs társadalmat nem tudták volna létrehozni. Terjesztik az optimizmus és a remény hangulatát, sajátos technooptimista módon pozitív értelemben használják az olyan kétértelmű szavakat, mint amilyen a rugalmasság és a kockázat.

Az egyik olyan kontextus, ahol mindez élénken megjelenik, az arab világban a közelmúltban és napjainkban lejátszódó intenzív társadalompolitikai átalakulások, illetve az azok vélt vagy valós „online” előzményeiről alkotott felfogások. A világhálón kezdődő arab forradalom mára toposzá vált. Ezekben az állításokban sok igazság rejlik, hiszen a közösségi média hirdetési és mozgósító eszközként elvileg hozzájárulhatott a megmozdulások sikeréhez. (Iványi 2014b)

Mindezt Kathleen M. Carley és Jürgen Pfeffer (2012) tanulmánya is alátámasztani látszik, amely arra a következtetésre jut, hogy a közösségi média világában lehetővé válik a nagyobb csoportok mozgósítása, a gyorsabb koordináció, a figyelem felhívása a különleges ügyekre, valamint a tájékoztatás azokról. Fontos azonban, hogy a szerzők felismerik: nem a közösségi média okozta az arab forradalmakat. A szíriai és az arab tavaszra irányuló kutatások inkább azt sugallják, hogy a közösségi média egyfajta koordinációs mechanizmus, amely lehetővé teszi és mérsékli a tevékenységet, nem pedig egy olyan erő, amely aktivitást okoz.

Az immár negyedik éve tartó szíriai válságra vonatkozó kutatásom lényegében osztja Carley és Pfeffer tanulmányának általános következtetését, vagyis azt, hogy elvileg nem zárható ki a közösségi média társadalmi mozgalmakban játszott hipotetikus „katalizátori” szerepe. Ennek tükrében Szíria esetében a gyakorlatban konkrétan a közösségi média utóbbi tulajdonsága érvényesült, vagyis a tevékenység mérséklése, tekintve, hogy a vonatkozó oldalakon és csoportokban a feltételezett „Facebook-generáció” jelentős része tulajdonképpen a rendszer mellett sorakozott fel. (Iványi 2014b)

A szíriai „FB-generáció” jelentős részének távolságtartása az ellenzéki mozgalommal szemben természetesen nem a közösségi médiának a társadalmi mozgalmakban betöltött szerepe ellen szól, hiszen a kritikus fellépés már önmagában is tekinthető társadalmi mozgalomnak. Azt viszont jelzi, hogy azon teleologikus feltételezések, amelyek szerint a különben nyugati eredetű technológiai apparátus és „meta-hálózat” a valóságban óhatatlanul is demokratikus mozgalommá nő, amely megdönti a keleti autoriter rendszert, végtelenül leegyszerűsítő értelmezések. Miként az is, hogy csak idő kérdése a demokratizálódás, amint a közösségi média alkalmazásai rendelkezésre állnak egy közösség számára.

Az egyiptomi forradalom harmadik évfordulóján arról írt Manşūr 'Abū'l-'Azm (2014) az al-Ahram egyiptomi újságban, hogy egyre szélesebb azok tábora, akik a líbiai, egyiptomi, szíriai, iraki, bahreini és jemeni „általános káosz” láttán úgy vélik, hogy külpolitikai napirendek és geostratégiai érdekek mentén destabilizálódtak az említett országok. Szintén felveti a kérdést Morozovhoz (2013) és az egyiptomi blogoszféra jelentős részéhez hasonlóan, hogy véletlen-e az, hogy az egyiptomi forradalom egyik központi alakja (Iványi 2014b) a Web 2.0-s alkalmazások egyiptomi eljövételét ünneplő internetes aktivista, Wael Ghonim (magyarul: Váil Ghoneim), aki történetesen a Google egyik munkatársa? Az ilyen jellegű összefüggések bemutatása meghaladja e tanulmány kereteit. Az ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az arab világban már egy ideje gyökeret eresztett az a meggyőződés is, hogy a közösségi

média arab forradalmakban játszott szerepének kihangsúlyozása, illetve eltúlzása bizonyára nem véletlen.

A második generációs marokkói kulturális antropológus Miriyam Aouragh a mainstream narratívák kritikai, a dolgok közti többszörös összekapcsolódások feltárását, ok-okozati láncok vizsgálatát célzó áttekintésével vizsgálta a világháló „hasznos és nélkülözhető szerepét” az arab forradalmakban egy az Oxfordi Egyetem nevével fémjelzett műhelybeszélgetésén a forradalmakat követően. Ha forradalmakról van szó, bármely média funkciója, rendeltetése központi témává válik, különösen azért, mert az arab forradalmak sokak számára korunk talán legnagyobb horderejű eseményeit és leghatásosabb felvételeit vonultatták fel. Tehát nem meglepő, ha a közösségi média szerepe is időről időre szóba kerül ebben a szövegekörnyezetben.

Tarik Sabry, a Westminsteri Egyetem oktatója szerint az egyfajta „szellemi frusztrációt” kiváltó és a nyilvánosság „piaci niche-ét” eredményező arab forradalmakra adott sokrétű válaszok négy kategóriája különböztethető meg: a „némaság” (értelmiségi impotencia), a „dadogás,” a „tele-techno” és az „alárendeltség” (maguk az aktivisták). Ezek közül alább az általa tele-techno szakértők víziójának nevezett jelenséget érintjük részletesebben. (Sabry 2012: 80)

Aouragh úgy véli, hogy a techno-keretezés Grúziában és Ukrajnában kezdődött, az úgynevezett rózsás (2003), illetve a narancsos forradalom (2005) idején, majd az iráni zöld forradalom alatt tetőzött. Arra a következtetésre jut, hogy „megdöbbentő, hogy a diskurzus és a kifejezések milyen mértékben ismétlődnek.” Szerinte számos szakértői és médiabeszámoló a „Facebook-forradalomról” főként a szerzők saját internetes tapasztalataik projekciójának és az Egyiptomból érkező tweeteket övező lelkesedésük kivételésének tűnt.

Hasonlóan az iráni zöld forradalomhoz, amely a nyelvi korlátok miatt hasonlóan kevésbé volt hozzáférhető a nyugati világ számára, elindult az angol online közösségi hálózatoknak és tweeteknek egy automatikus szelekciója. Vagyis végeredményben a szolidáris idegen (angol) nyelvű csoportok és tartalom túlsúlya egyfajta torzképet alkotott a történések online vetületéről.

Aouragh szerint fontos felismerni, hogy a „gerjesztett felhajtás” e technofília körül nem sokban különbözik a hatvanas évek ellenkultúráitól, azoktól a diskurzusoktól, amelyek például a San Francisco-öböl térség utópiáiból indultak világ körüli útjukra. „Némileg hasonló életérzéssel van dolgunk, mint ami a hatvanas évek irodalmában köszön vissza.” (Wallerstein 2010: 153) Tegyük hozzá, hogy Wallerstein ezekben a forradalmakban látja a modern világrendszer működési mechanizmusait megerősítő erkölcsi-legitimációs érvelés-mintázatokat alátámasztó társadalomtudományok liberális hegemoniájának végét.

Azonban itt többről van szó, mint „kiberutópiáról.” Ha egy, a képviselési politikával ilyen sajátos viszonyban lévő térséggel foglalkozunk, kissé tovább kell mennünk. Ugyanis a Közel-Keleten és Észak-Afrikában a politika gyakran a médiacenzúra, a rendőri elnyomás, a háború, az első szerkezeti egységben részletesen bemutatott gyarmatosítás és a posztkolonialis struktúrák összefüggésében jelenik meg. Van egy összetevő, ami a San Francisco-öböl térségéből eredő mozgalmak ábrázolásától élesen megkülönbözteti az arab világ közéleti reprezentációját, ez pedig az ébredés, az eszmélés komponense.

Itt érdemes kissé elkanyarodnunk a közvetítés (Vermittlung) médiaelméleti koncepciója és annak Raymond Williams és a birminghami Brit Kulturális Tanulmányok Központja más munkatársai által kiterjesztett, kulturális materialista értelmezése felé. Williams számára ez a fogalom valamely társadalmi szereplőnek a társadalmi formáció többi meghatározó részéhez viszonyítottan elfoglalt helyzetét jelenti, illetve olyan kényszerek és korlátok sokaságát, amelyek állandóan változnak, és amelyeket a társadalmi szereplő maga is folyamatosan változtat.

Így Williams számára a „társadalom” soha nem egy „üres hüvely” [dead husk], amely korlátozza a társadalmi és az egyéni beteljesülést. A társadalom mindig egy konstitutív, alkotó folyamat nagyon erőteljes kényszerekkel, amelyek egyszerre jutnak kifejezésre politikai, gazdasági és kulturális formációkban és – a konstitutív, alkotó erő teljes súlyára tekintettel – internalizálódnak és „egyéni akaratokká” válnak. A determinációnak ez az egész fajtája – a korlátok és kényszerek összetett és összefüggésben álló folyamata – jelen van a teljes szociális folyamatban és sehol másutt: sem elvont „termelési mód”, sem pedig elvont „pszichológia” formájában. (Williams 1977)

Ennek leple alatt a közvetítés a megélt valóság folyamatává válik, amelyben a társadalmi szereplőket a meghatározó eszmék nem tévesztik meg, hanem inkább hihetetlen módon próbálják megérteni és terjeszteni ezeket az eszméket az egyéni akarat saját módon való kifejezése révén. Ez egy sokkal dinamikusabb folyamata a közvetítésnek az előző verziókhöz képest, ugyanakkor jelentős mértékben támaszkodik Gramsci hegemonia-felfogásának mélyebb elméletalkotására.

Aouragh értelmezését követve, a közvetítés a társadalmi kapcsolatok normatív ábrázolásának jelenlétére utal, ám attól is függ, hogy a közvetítés milyen formában megy végbe (könyvek, újságok, weblapok). Minden technológiai átalakulás egyszerre folytatás és egyedülálló átalakulás, amely egy adott fejleménytől függő módon nyilvánul meg. Minden új technológiai erő hatással van az erőviszonyokra és a szükséges eszközökre. (Iványi 2014b) Ez az, amikor a közvetítés bázisa és szuperstruktúrája a legnyilvánvalóbban összekapcsolódik a világháló politikai (például a nem erőszakos, horizontális hálózatokat előnyben részesítő ideológiákat kifejezve) gazdaságával; a világháló, amint ezt már fentebb részleteztük, a neoliberális, információs és kommunikációs technológiákba, ICT-vállalatokba mélyen beágyazódott médium. (Aouragh 2012)

A kritikus médiának nevezett közösségi média és a társadalom viszonyrendszerét sematikusán, a társadalmi viszonyokat az osztályharc szintjére egyoldalúan leegyszerűsítő marxista alapokon lerajzoló Christian Fuchsnak tulajdonképpen igaza lehet, amikor felveti, hogy fontos annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy milyen módon használják ezeket az eszközöket a (politikai és gazdasági) elítelt. (Fuchs 2014)

Aouragh úgy véli, hogy az ideológiai legitimációs készlet szorosan összefügg a politikai gazdasággal, és emiatt a kritikai tudományos élet felelőssége lenne „összekötni a pontokat”, rámutatni a kapcsolatok dialektikájára az arab világ eseményeire is. Vagyis arra, hogy a kapitalizmus társadalmi, politikai és kulturális kiterjedései egyaránt a politikai-gazdasági alapok feltételeihez vannak kötve, és vissza is hatnak azokra. Mindez segít megértenünk olyan strukturális tényezőket, mint például az információs és kommunikációs technológiák tulajdonlása (a közösségi médiát illető politikai-gazdasági döntéshozatal). A soft power, a háttérben húzódó ideológiai kampányok és a mindezt kísérő vizuális reprezentáció összefügg a civilizációs diskurzussal, ahogy a politikai gazdasággal, különösen az ICT-szektorral is, amint ezt Morozov könyvének tárgyalásakor előre is vetítettük.

A nigériai politológus Ya'u (2004) fejtegetésében „új Imperializmusnak” nevezi a politikai-gazdaság és az ICT egybeolvadását. A globális gazdasági részvétel nagyban függ az ICT-től; ebben az értelemben az a neoliberális globalizáció életvonala. A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) lehetővé teszi a piaci információk áramlását nagyobb haszonkulcsért, ezáltal, ha távolabbra tekintünk, azt látjuk, hogy az olyan érvényesíthető, intézményesült politikák, mint a szabadkereskedelmi megállapodás, növelik, nem pedig áthidalják a digitális szakadékokat. Ám a szerző szerint a legfontosabb jellemzője ennek az imperializmusnak, irányításnak és tulajdonlásnak a nagy és befolyásos – az iparosodott, szabadpiaci államokat előjogokban részesítő – intézmények által irányított, úgynevezett „globális kormányzás”. (Ya'u 2004)

A „szuperstruktúrában” létrejövő üzenet az eszmélés, azaz az arab világ felébred az álmából. Ez a mögöttes nézet számos közéleti megnyilvánulást átsző, amely arról értekezik, hogy az arab nép a hagyomány és a modernitás közé szorult.

Rögeszmévé vált, hogy az új közösségi médiára fontos, ad absurdum kizárólagos szerep hárult a forradalmi fellángolásokban. Az a feltevés, hogy az internet mintegy gerjesztette a forradalmakat és a világháló egyfajta közvetítő lett volna az emberek és a mozgalom között, visszaköszönt számos vonatkozó újságcikkben, beszámolóban, értelmezésben, ahogy a fent említett Váil Ghoneim nagysikerű könyvében is. Pedig – ahogy Szíria példája mutatta korábban – valójában vajmi keveset tudhatunk a világháló empirikus szerepéről; mind az internetes tartalmak előállítói, mind a felhasználók vonatkozásában inkább csak következtethetünk

A „technofil” képzettársítást nagyban segítette az a tény, hogy az események egyik jellemzője a spontaneitás volt, a spontán cselekvés eleme pedig kiválóan illeszkedik ahhoz a társadalomtudományi paradigmaváltáshoz, amelyet hálózatpolitikának neveznek. Ennek az üzenete az, hogy a politikai aktivizmus hagyományos módjai és körülményei többé már nem léteznek (értsd: azok nem pártpolitika és nem osztálypolitika alapúak), helyettük horizontális, lazán összekapcsolódó hálózatokról beszélünk, amelyek nem függenek annyira a vezető(ség) irányításától, ahogyan a fizikális közelségtől sem – igaz ez utóbbi az arab világ eseményei tükrében már egy nehezen védhető érvelés.

Tendenciózus az arab forradalmakban felismerni vélni a saját releváns téziseket. Reduktív értelmezési keret a tüntetéseket pusztán az új hálózatpolitika megnyilvánulásainak tekinteni, és Aouragh szerint különösen abszurd az a feltételezés, hogy azok osztályokon túliak lettek volna. Ezt alátámasztja a textilmunkások közismert sztrájkja 2008-ban, amiben egyértelmű cáfolatát látja a feltételezésnek. Vagyis a komplex valóság néha egészen mást mutat – Aouragh feleleveníti, hogy egy aktivista arra az újságírói kérdésre, hogy vannak-e osztályok, azt felelte, hogy 1946 óta a leghosszabb sztrájkot szervezték a munkások 2006 decemberében; nem az ő hibájuk, hogy akkor erre senki nem figyelt. Hozzátenném, hogy a marxista értelmezés helyett talán szerencsésebb lehet komplexebb státuszcsoportokról (Weber 1966) beszélni Egyiptom kapcsán is, követve a valóság összetettségének megértésére talán inkább alkalmas, többdimenziós világrendszer-elméletet.

Abban mindenesetre igaza van Aouraghnak, hogy a szervezetlen, horizontális online hálózatokról szóló, és bennük új politikai aktivizmust láttató narratíva nem tényszerű, hanem mélyen átpolitizál egy forradalmat. A forradalmi jellegű társadalmi átalakulások okait, hatásait, eredményeit és problémáit kizárólag a közösségi médiára visszavezető egyoldalú olvasatok és interpretációk, annak ellenére, hogy hordoznak részigazságokat, reduktívak, a jelenségnek csak az egyik oldalára koncentrálnak, és nem teljességében szemlélik azt. Ezek az olvasatok okokat, kérdéseket és fontos dimenziókat ragadnak ki az arab forradalmakat és fejlődésüket vizsgáló tudományos ismeretrendszer kontextusából, nevezetesen alapvető társadalom-politikaiakat. (Iványi 2014a) Aouragh szerint ez az értelmezés egyfajta „kellemes tagadása a politikai ideológiának.” Az új társadalmi mozgalomelméletek az akadémiai közegben a maguk metafizikai elméletalkotásával és a különféle összetett terminológiájukkal valójában hozzájárultak ahhoz – talán éppen az arab forradalmakig –, hogy a forradalom és az ellenállás fogalma figyelmen kívül legyen hagyva. Úgy írtak róla, mintha a forradalom és az ellenállás valamiféle poros múlt lenne. Az olyan posztkapitalista fantáziák, mint Michael Hardt és Antonio Negriéi, megmagyarázzák, hogy a libanoni származású antropológus Suad Joseph miért sürgette az állam- és az osztályközpontúság visszaállítását az arab forradalmak tárgyalása során, és miért ellenezte a posztmodern elméletek haszontalan átpolitizálását. (Aouragh 2012)

Az a meglepettséggel vagy iróniával vegyes klisé, hogy az arabok „felfedezték” az internetet, emlékeztet azokra a 19. századi brit gyarmatosítókra, akik meg voltak győződve arról, hogy a nyomtatott sajtó Egyiptomba történő elhozásával bemutatták a modern civilizációt az arab országban. Az üzenet az, hogy „most már tudnak nyomtatni, ezáltal szerveződni is, tehát (polgári) nyilvánossággá tudnak válni” (Mitchell 1991: 31); ez az ámulat és a civilizációs felsőbbrendűség tudata (értsd: „mi hoztuk el a modellt.”) Ennél fogva az arab internetes aktivizmus kicsit olyan, mint egy festménykiállítás, amelyben megelevenedik az őslakos, aki vonzza a megdöbbszent nyugati bámulatát.

Ez egy olyan narratívát eredményez, amelyben a modernitás és a technológia, illetve az iszlám szemben állnak egymással, és ez már eleve meghatározza az internetről szóló diskurzust. Ez a paradigma karöltve jár azzal az elképzeléssel, hogy a közösségi média fontos volt a modernitástudat kialakításának szempontjából (ahogy azt például Barry Wellmann véli, projektálva a behálózott egyének társadalmi mozgalmi paradigmáját). Egyiptomban a nyugati társadalmakban lejátszódó hármas forradalom – a társadalmi hálózatokhoz való fordulás, a messze érő, azonnali világháló elterjedése és a mindig elérhető mobiltelefonok még szélesebb körű elterjedése – megnyilvánulását látjuk. (Zhuo et al 2011)

Ahhoz, hogy meghalljuk a fentihez hasonló, „a premodern szervezési formák modernekre cseréléséről szóló” eszmefuttatásokban felcsendülő orientalista visszhangot, nem kell különösebb képzelőerő, azok összecsengenek a 19. századi kiállítással. (vö. Iványi 2011) “Ők magukat a Facebook-nemzedéknek tartják, jelezve, hogy ők már nem azonosak a nem modern egyiptomiakkal a múltból.” (Zhuo et al 2011) Aouragh nem tér ki arra, hogy ez a kijelentés, amelyet Barry Wellman-tól idéz, egy egyiptomi-amerikai evolúció-tól, Mona Eltahawy-tól származik. Itt jegyezném meg, hogy az olyan „rokonlelkek,” mint Wael Ghonem, Mona Eltahawy és mások promóciója indítékaiban és mechanizmusában rokon vonásokat mutat a korábbiakban részletesen tárgyalt evolúé jelenséggel (ld. első fejezet), egyszersmind a hasonló megnyilvánulások előtérbe tolása adott esetben az orientalista hagyományok továbbélését sejteti.

Az orientalizmus már bemutatott, Edward Said nevével fémjelzett kritikus elemzését követve is érdemes utalni arra, hogy az előbbi képzettársítások azon képek erőteljes jelenlétének az eredményei, amelyeket maguk az egyiptomiak készítettek (elhíresült a „Facebook, köszönjük!”, a „Mubarak, Egyiptom töröl a barátai közül!”, „Ben Ali, Mubarak küldött egy baráti felkérést” stb.), tehát nemcsak a nyugati keretrendszerek korábban vázolt projekcióiról van szó. Az egyiptomiak maguk is nagyban közvetítették a diskurzust. A tény, hogy azokat szelektíven, kontextusból kiragadva másolták és illesztették be, nem az ő hibájuk – mondja Aouragh – ám ők maguk is ágensként képviselték az uralkodó narratívát.

Így már egy emészthető forma állt elő a média számára, a sokkal összetettebb tartalom alternatívájaként. Mindez egy teljesen új, vizuális műfajt/zsánert hozott létre az internetről és annak szerepéről. Egy-egy kép – Aouragh egy egyiptomi fiatal által tartott képet hoz példaként, amelyen arabul annyi áll: “Köszönjük fiatalok,” alatta pedig nagybetűkkel angolul: “Facebook” – félreérthető interpretációkhoz vezethet, hiszen a médiatermék fogyasztója könnyen azt hiheti, hogy magának a Facebooknak szól a köszönetnyilvánítás. Ennek eredményeként a változás ügynöke többé már nem az egyiptomi fiatalság, hanem maga a közösségi média.

Ez a paradigma tesz még valamit: megmosdatja a kapitalizmus valóságának szerezcsenét, vagyis tisztára mossa a telekommunikációs szektor összejárását az állammal (amely, ha úgy tetszik, a világrendszer egy attribútuma). Ez az együttműködés akkor és abban nyilvánult meg, hogy Egyiptomban megszakadt a világhálós összeköttetés (Iványi 2014a), illetve amikor az ICT-szektor továbbította a rezsím által kiküldött, a tüntetéseken való részvételtől lebeszélő üzeneteket. Sértést sértésre halmozott a Vodafone, amikor képmutató módon olyan videót tett

közzé, amelyben azt állította, hogy valójában ők ihlették a tüntetéseket az országban. (Shenker 2011)

Amit Aouragh fenti érvelése figyelmen kívül hagyni látszik, az az, hogy a társadalmi erőter adott kötődései és a politikai implikációk éppenséggel a közösségi média-szeptikusok esetében is felmerülnek. Tehát végeredményben azok, akik például Váil Ghoneim tevékenységét a modernista-technológia paradigma mögötti „szuperstruktúrához” közelállóként értelmezik, bizonyos tekintetben és ironikusan gyakorlatilag egy oldalon állnak a korábbi nómenklatúrával (az egyiptomi köznyelvben: *fulül*, jelentése: „maradványok”), akik az egyiptomi órát visszaállítanák 2011 előtti, tehát a forradalmat megelőző időpontra. Ők a Mubarak-rendszer elleni összeesküvőkként tekintenek az internetes aktivistákra, és köztudott, hogy a külföldi összeesküvést és napirendet az arab térségben lejátszódó forradalmak során előszeretettel vizionálták maguk a veszélyeztetett rezsimek is, ahogy adott esetben a közösségi médiát is démonizálták. (Iványi 2014a)

Azonban talán nem járunk messze az igazságtól, amikor a térség összetett viszonyrendszere nyomán arra a következtetésre jutunk, hogy a „Facebook-forradalom” egy részterületét képezi egy narratívának, amennyiben arról van benne/általa szó, hogy az arabok hirtelen, ennek a rendkívüli, nem őshonos eszköznek köszönhetően (tőlük nem várt) képességekre tettek szert, vagyis (fel)eszméltek. A paradoxon az, hogy az internetes technológia, tehát valami modern, ebben az esetben valami nem-modern szövegkörnyezetbe illeszkedik, amely modernné akar válni. Ennek a vonalnak az egyik legbefolyásosabb gondolkodója Thomas Friedman, aki úgy fogalmazott, hogy a bahreiniak a Google segítségével „ébredtek fel,” és ő volt az is, aki a gázai palesztin internetes kampányokat a politikai főáram valami nem erőszakos alternatívájaként üdvözölte.

Bár ettől lényegesen összetettebb látásmódot képvisel, Zbigniew Brzezinski sem mond le a technológia-paradigmáról, amennyiben az ún. arab tavaszt illetően egyfelől az ICT-hez kapcsolódó, másfelől a kiterjedt és bonyolult posztkoloniális társadalompolitikai vonatkozásokból gyakorlatilag két egyenrangú, egymást kölcsönösen kiegészítő okrendszer képletét vázolja fel. „A 2011 első pár hónapjában Észak-Afrikában és a Közel-Keleten kitört felkelések különösen eklatáns példát szolgáltatnak arra, hogy az elégedetlen fiatal tömegek és az egyre tágabb körben elérhető tömegkommunikációs technológia egymásra találásával jellemezhető politikai öntudatra ébredés milyen potenciális következményeket vonhat maga után. A felkeléseket korrupt és érzéketlen nemzeti vezetők okozta düh váltotta ki. A munkanélküliség okozta frusztráció, a politikai életből való kirekesztődés, valamint a „rendkívüli” törvények prolongálása szerepeltek a közvetlen kiváltó okok között. Az évtizedek óta biztonságban uralkodó vezetők hirtelen egy olyan politikai öntudatra ébredéssel találtak szembe magukat, amely a Közel-Keleten a birodalmi kor óta érlelődött a felszín alatt. A Közel-Kelet politikai életből kirekesztett, ám politikai öntudatra ébredt fiatal lakossága és a kommunikációs technológiában végbement forradalom egymásra találása századunk fontos geopolitikai valósága.” (Zbigniew Brzezinski 2013: 55) (Megjegyzem a magyar fordítás szerkesztői jegyzete még tovább megy, amennyiben e szakaszhoz az alábbi megjegyzést fűzi: „Az arab tavasz eseményeire Facebook-forradalmakként is szokás hivatkozni, mivel a különböző országok tüntetései nagyrészt a közösségi portálokon szerveződtek.”)

Ám mindig vannak ellennarratívák is. „The revolution will not be tweeted” – azaz „a forradalmakat nem fogják tweetelni” – olvasható több kairói falfirkán is.

Tanulmányunk lezárásaként Immanuel Wallerstein szavait idézhetjük: „A tőke vég nélküli felhalmozásának parancsa kitermelte a szüntelen technológiai fejlődés szükségességét és a rendszer határainak állandó kiterjesztését – nemcsak földrajzi, hanem pszichológiai, intellektuális és tudományos értelemben is.” (Wallerstein 2010: 16)

Irodalom

- Akbar S. Ahmed (1992) *Postmodernism and Islam. Predicament and Promise*. London–New York: Routledge.
- Aouragh, Miriyam (2012) Social media, mediation and the Arab revolutions. *TripleC*, 2012. Elérhető: <http://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/viewFile/416/399> (Letöltve: 2014. május 20.)
- Bagdikian, Ben H. (2012) *Új médiamonopólium*. Budapest, Complex.
- Brzezinski, Zbigniew (2013) *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- Carley, Kathleen M. – Pfeffer, Jürgen (2012) *Social networks, social media and change*. Center for Computational Analysis of Social and Organizational Systems (CASOS). Elérhető: <http://www.casos.cs.cmu.edu/publications/papers/2012SocialNetworksSocialMediaSocialChange.pdf> (Letöltve: 2014. november 14.)
- Castells, Manuel (2005) *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat–Infonia.
- Claude, Henri et al (é.n.) *al-Isti 'mār al-faransī fī'l-Mağrib al-'arabī (A francia gyarmatosítás az arab Északnyugat-Afrikában)*. Bejrút.
- Fanon, Frantz (1985) *A föld rabjai*. Budapest. Gondolat.
- Foucault, Michel (1999) A hatalom mikrofizikája. In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin Betűk.
- Fuchs, Christian – Trottier, Daniel (2014) *Theorising social media, politics and state*. London, Sage. Elérhető: <http://fuchs.uti.at/wp-content/introduction.pdf> (Letöltve: 2014. november 14.)
- al-Ġazālī, Muḥammad: *al-Isti 'mār, 'ahqād wa 'aṭmā' (Gyűlölet és kapzsiság)*. Gíza, 2005.
- Germanus, Gyula (1966) *A félhold fakó fényében*. Budapest, 1966. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/00600/00663/00663.htm#2> (Letöltve: 2014. május 20.)
- Gramsci, Antonio (1965) *Marxizmus – kultúra – művészet. Válogatott írások*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Green – Weiss (2008) *Az arabok rövid története*. Budapest, Körösi Csoma Társaság.
- Greenop, Matt (2009) Facebook – the CIA conspiracy. Global Research. 2009. március 12. Elérhető: <http://www.globalresearch.ca/facebook-the-cia-conspiracy/12685> (Letöltve: 2014. május 21.)
- al-Ġundī, Anwar (1983) *al-'Ālam al-islāmī wa'l-isti 'mār as-siyāsī wa'l-iğtimā'ī wa't-ṭaqāfī (Az iszlám világ és a politikai, társadalmi és kulturális imperializmus)*. Bejrút.
- Ḥālidī, Mustafā – 'Umar Farūḥ (1973) *at-Tabšīr wa'l-isti 'mār fī'l-bilād al-'arabī (Evangelizáció és gyarmatosítás az arab országokban)*. Szidón (Sidon) – Bejrút.
- Iványi, Márton (2011) „Femme fatale”, fejkendő, feminizmus és forradalom. *Beszélő*, 2011. október, 16. évfolyam, 10. szám. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9E%20femme-fatale%E2%80%9D-fejkendo-feminizmus-es-forradalom> (Letöltve: 2014. május 20.)

Zhuo, Xiaolin – Wellman, Barry – Yu, Justine (2011) Egypt: The first internet revolt? *Peace Magazine*. 2011. Elérhető: <http://peacemagazine.org/archive/v27n3p06.htm> (Letöltve: 2014. május 15.)